

Oblikoglasje in oblikoslovje šentruperskega govora

(Doktorska disertacija, Ljubljana 1994, mentor prof. dr. Tine Logar)

To doktorsko delo vsebuje podroben opis oblikoslovja s posebnim poudarkom na oblikoglasju, t. j. na oblikospreminjevalnem naglasu (ta je v obravnavanem vzhodnodolenjskem govoru tonemski). Raziskava je zasnovana sinhrono in primerjalno s sodobnim slovenskim knjižnim jezikom; v opombah pa je po potrebi razložen zgodovinski razvoj nekaterih od njega odstopajočih pojavov. Prvič so bile na narečnem gradivu preizkušene Sheme za dinamični naglas in oblikoslovje ter Sheme za tonemski naglas iz uvodnega dela SSKJ. Naglasni in pregibalni tipi so predstavljeni z vzorčnim primerom in z oštevilčenimi preglednicami, na katere se je pri obravnavi moč preprosto in gospodarno sklicevati. Analiza je bila narejena na gradivu, zbranim s posebnimi vprašalniki in izpisi iz besedil, ter vsebuje prek 5000 slovarskih enot (besed v osnovni obliki).

Jedro disertacije vsebuje naglasno tipologijo oblik pregibnih besednih vrst (I. del) in nadroben sinhroni opis oblikoslovja (II. del) tega vzhodnodolenjskega tonemskega govora. V III. delu je abecedni seznam (po besednih vrstah) vseh v analizo zajetih besed v knjižni oziroma poknjiženi in narečni obliki s kazalkami na naglasne in pregibalne vzorce; združeval naj bi prejšnja dva dela (oblikoglasje in oblikoslovje). V dodatku pa so pojasnila k nekaterim strokovnim poimenovanjem.

Kakor je narečje nekakšna abstrakcija, izhajajoča iz razčlenbe posameznih krajevnih govorov, tako je tudi krajevni govor abstrakcija večjega števila idiolektov, nekakšnih osebnih, posameznikovih narečij. Za ugotovitev temeljnih lastnosti krajevnega govora na posameznih jezikovnih ravneh je torej treba analizirati večje število idiolektov, v ta namen pa zbrati zadosten vzorec govorcev oziroma nosilcev teh idiolektov. Tako je bilo v to nalogo zajetih blizu 30 informatorjev; od tega jih je 5-8 odgovarjalo na vprašalnik (glavni informatorji; po merilih za izbor 'idealni'), govor drugih pa je analiziran iz njihovih pripovedi. Število informatorjev pa je bilo dejansko dosti večje, saj sem zapisovala tudi posamezne zanimive oblike iz naključnih pogovorov z domačini in jih nato preverila med glavnimi informatorji. Oblike, ki je drugi informatorji niso potrdili, v analizo nisem uvrstila, saj je ta lahko samo posebnost idiolektu, ne pa nujno tudi krajevnega govora v celoti.

Težišče raziskovanja je bilo na oblikospreminjevalnem naglasu, v šentruperskem govoru tonemskem. Za to so potrebne deloma drugačne metode oziroma drugačni načini preverjanja. Znano je, da lahko na tonemski naglas posamezne besede v stavku vpliva stavčna intonacija, prav tako kakršna koli čustvena prizadetost govorca. (Npr. *Tȷ : s zà:mje šȷ smàrkauç. : Smàrkauç ti gàrdi!*). Te vrste drugačnosti tonemskega naglasa ne moremo imeti za naglasne dvojnice. Za določitev dejanskega, pravega tonema naglašene samoglasnika v besedi ali njeni obliki lahko v naglasnih vzorcih (tabelah) upoštevamo samo nevtralen položaj v besedilu ob odsotnosti čustvene prizadetosti govorca. — Sicer so naglasne različice besede (osnovne, slovarske oblike) — kar zadeva samo nasprotje v poteku tona naglašene samoglasnika — redke (*strá:šna : strà:šna*), več jih je pri nekaterih njenih oblikah (npr. D/M samostalnikov m. sp. na *uá:s : na ù:zi*); pogostejše pa so glede na kolkost naglašene samostalnika (npr. *uóľĭe — uóľĭe, ušȷ:u — ušȷu, pučá:(:sɚn)*) oziroma še pogostejše glede mesta naglasa (npr. *má gla — mǝglà*). — Prvim (različna tonema) bi težko določili

skupen vzrok; druge (enak tonem, različna dolžina) so odvisne od hitrosti govora, še bolj od posameznih govorcev, tretje (različno naglasno mesto) lahko pripišemo generacijski pripadnosti oziroma dovtzetnosti za vpliv novosti.

Veliko število naglasnih tipov, ki so na eni strani posledica različnosti govora, na drugi pa izredne notranje razvojne dinamike, ter raznovrstnost končnic (končajev) pregibnih besednih vrst, ki jih povzročajo tesna povezanost v razvoju kratkih samoglasnikov s soglasniki, moderni samoglasniški upad in razna glasovna prilikovanja, sta zahtevala gospodarno obravnavo, kar je omogočil prav preglednični prikaz. Vsaka preglednica je v bistvu najbolj zgoščen povzetek analize gradiva, zato mora biti res premišljena in dobro preverjena. Hkrati že samo njihovo število govori o preprostosti (če jih je malo) oziroma zapletenosti pojava (če jih je veliko). Gospodarnost prostora pa ne pomeni tudi gospodarnosti časa pri analizi — nasprotno: za izdelavo preglednice je treba dosti več časa kot za še tako nadroben opis. Bistveno pa preglednice skrajšajo čas pri razbiranju ugotovitev (pri sintezi), posebnosti, zakonitosti, pri primerjavah, pomagajo k preglednosti, in ker so oštevilčene (poimenovane), je sklicevanje nanje preprosto. Omogočajo tudi ugotavljanje vseh možnih kombinacij končnic oziroma naglasov pri posameznih kategorijah. — Kljub preglednicam in shemam pa je ostalo še dosti posebnosti z raznih jezikovnih ravnin; te so pri glagolu navedene in opisane pod podtočkama *opombe* oziroma *posebnosti* (za vsakim razdelkom); pri drugih besednih vrstah so tovrstna pojasnila v opombah pod črto (zaradi bistveno manjše pogostosti).

Zaporedje obravnav posameznih besednih vrst se od navadnega loči v tem, da je glagol postavljen na prvo mesto. To upravičujemo z dejstvom, da je tudi obravnavna oblikoslovja te besedne vrste posebna; podrejena je oblikoglasju, ki ima v tem govoru prav pri glagolu največji vpliv na oblikoslovje. Delitev narečnega gradiva po naglasnih tipih in pregibalnih vzorcih je dala razporeditev, podobno Shemi za dinamični naglas in oblikoslovje — glagol iz uvodnega dela SSKJ. Tako so v posamezen naglasni tip zajete vse osnovne glagolske oblike (nedoločniške, sedanjiške in deležniške) kot celota. — Sheme za dinamični naglas in oblikoslovje ter sheme za tonemski naglas so podlaga naglasni tipologiji tudi pri drugih (pregibnih) besednih vrstah; seveda z odmiki, ki jih je zahtevalo gradivo iz šentruperskega govora. Taka obravnavna potrjuje, da je skrbno pretehtane slovarske sheme, prilagojene obravnavanemu govoru in dopolnjene, mogoče in priporočljivo uporabiti tudi na narečnem gradivu.

Šentruperskemu govoru dajejo prostorski okvir farne meje, ki se večinoma ujemajo z mejami krajevnne skupnosti Šentrupert; ta obsega dvajset vasi s številnimi zaselki, v katerih živi okrog 2000 prebivalcev. Močna povezovalna vloga središčne vasi Šentrupert skozi vso zgodovino (sedež prafare, številne gostilne, sejmi, šola ...) je ohranjala homogenost govora, hkrati pa mu omogočala pospešen razvoj. Tudi nasploh je imel vzhodnodolenjski govor pred prevlado štajerskih prvin v posavskem narečju bolj središčen položaj v dolenjski narečni skupini in zato hitrejši razvoj; to še posebej velja prav za severni del vzhodnodolenjskih govorov v gosto naseljeni Mirmski dolini.

Ker je šentruperski govor na severu v sosedstvu z netonemskim sevniško-krškim govorom posavskega narečja, je bilo v obikoglasju zaslediti nekatere prehodne stopnje, ki blažijo oster prehod med štajerskimi netonemskimi narečji in tonemskim dolenjskim narečjem. Tako so podani: obseg izravnavne akuta s cirkumfleksom na zadnjem besednem zlogu in njen oblikoslovni pomen, obseg (vzhodno-)dolenjskih metatonij in njihov vpliv na naglasne tipe ter vloga tonemskih nasprotij na kratkih besednih zlogih. Ugotovljeno je, da tonemska nasprotja omogočajo popoln samoglasniški upad tudi tistih samoglasnikov, ki so morfemi, saj lahko tonem prevzame vlogo morfema. Tudi glede stopnje in vrste naglasnih umikov se šentruperski govor razlikuje od knjižnega jezika.

Sledi nekaj temeljnih ugotovitev te raziskave v oblikoglasju (I) in oblikoslovju (II).

I. 1. Večina glagolov v šentruperskem govoru ima kratko obliko nedoločnika (-t < t̃), nekaj glagolov kratko in dolgo (sosedstvo s posavskim narečjem z dolgim nedoločnikom!), le brezpredpanski glagoli na -íti -ím (*kus̃̀:t kus̃̀:m*) samo dolgo (-t < -ti). Pri zadnjih gre za prevzem namenilnika v vlogo nedoločnika, za kar govori vedno cirkumfektirana, torej metatonirana oblika, ki je značilna za namenilnik. Dolge dvojnične nedoločniške oblike h kratkim so akutirane (*sed̃̀t/sed̃̀á:t sed̃̀i:m : gr̃̀j̃̀em sed̃̀á:t*).

2. Zanimiv je vpliv dolžine naglašene samoglasnika v zadnjem zlogu v m. obliki del. -1 na tonemski naglas drugih oblik tega deležnika: a) če je kratek, je ženska edninska oblika metatonirana (torej cirkumflektirana), vse druge pa akutirane: *raunàù raunà:la rauná:ù*, tako še: *gnàù abròkvàù, avènnù*; to velja tudi za tiste del., ki m. ed. oblike niso podaljšali tako kot v knj. jeziku: *bù, bì:la bĭ:ù*, enako: *abù, štù, jù*, zato pri njih prihaja do razlik; b) če je dolg (cirkumflektiran), so tako naglašene vse druge oblike razen ženske, ki je dolgoakutirana: *žgà:ù žgá:la žgà:ù*. Tako se naglašujejo tudi del. gl. *bati se* in *stati*, ker je *bà:ù stà:ù* — v nasprotju s knjiž. jezikom, ki ima vse oblike del. akutirane.

3. Večji obseg kot v knjižnem jeziku ima metatonija v ž. obliki del. -l; tako se je govor izognil enaki obliki z m. dvojninsko: *dà:lala* (ž. ed.) : *dá:lala* (m. dv.).

4. Predvsem v samostalniški sklanjatvi je več primerov za morfemizacijo tonema (tonem v vlogi morfema): *kavá:č* (I ed.) : *kavá:č* (I mn.), *stvá:r* (I ed.) : *stvá:r* (D ed.). V zvezi s tem je tudi (ne)upad končnice v D/M ed. sam. m. in s. spola; razmerje I/T : D/M je lahko dvojno: cirkumfleks : akut in upadla končnica (*sùot* : (*u*) *suót*) oz. cirkumfleks : cirkumfleks in neupadla končnica; ali akut : cirkumfleks in enaka končnica (*pĭ:səm* : (*u*) *pĭ:səm*) oziroma akut : akut in različni končnici (*pĭ:səm* : (*u*) *pĭ:smi*).

II 1. Nalično po glagolih na -ati -am in -áti -am (delati, plačati) v velelniku vsi glagoli na -ati posplošujejo končnico -aj in s tem nedoločniško osnovo (*brĭ:saj brĭ:sajĭe, lagèj lagà:jĭe*).

2. Pri tvorbi nedovršnikov iz dovršnikov je najproduktivnejši način tvorbe enak tvorbi ponavljalnih glagolov tipa *skakati* — *poskakovati, poskakujem*, torej z nedol. pripono -ová-/evá-, št. -vâ- in sedanjiško -ù:je; tudi pri glagolih, kjer v knj. jeziku tak način ni običajen: *peščvât* — *peščù:jem, (da)segvât* — *(da)segvù:jem, pusajvât* — *pusajù:jem, akupvât* — *akupù:jem*.

3. Zaradi preglasa za funkcionalno mehкими soglasniki, zaradi samoglasniškega upada in nato prilikovanja (asimilicije) nekaterih glasovnih skupin (npr. -ev, -vi oziroma -el, -li prek -æù > -u, npr. *bukev, misel*) in zaradi samega samoglasniškega upada je predvsem v ženski sklanjatvi zaslediti velik sovpad končnic ali t. i. *homomorfijo*. Tako imamo pri 1. ž. skl. z mehkim končajem osnove samo dve končnici: -(i)e < -a, -e, -o v I, R, T, O (*bŭ:čĭe*) in -ø < -i v D/M ed. (*bŭ:č*), enako pri 2. ž. sklanjatvi zaradi sovpada -ø-te in -i-jevske končnice: npr. *čèlŭ:st* v I, R, D, T, M in *čèlŭ:stje* v O ed.

4. Velika soodvisnost kratkih samoglasnikov od sosednjih soglasnikov, predvsem pa pozicijski razvoj kratkih o (< o, o), to je ukanje za dvoustničnimi, zobnoustničnimi in mehkonobnimi, akanje za trdimi in preglas za (funkcijsko) mehкими soglasniki, je povzročil večjo raznovrstnost končnic pa tudi premen osnovnega samoglasnika, kar zasluži posebno obravnavo.

5. Šentruperski govor ne pozna orodniških oblik samostalniških zaimkov z *mano, s tabo, sabo*, ampak samo z *mànùoj, s tsebùoj, sebùoj*. Drugačna od knjižne je tvorba naveznih (predložnih) oblik za 3. os. ed. in mn.: *čèzenj: čèzèziga, čèzènje : čèzèjèx*; v št. govoru je asimiliran prvi in ne drugi del zaimka, tako da sklonska končnica ostane.

6. Pri krajevnih prislovih smeri je pogosta tvorba večdelnih sklopov, ki v knj. jeziku niso mogoči; omogoča jih samoglasniški upad in razna prilikovanja: *keďàlčies* (< **tjadoličez*), *tlà:keďal* (< **tuletjadoli*), *tlà:keďalsku:s* (< **tuletjadoliskozi*), *tlà:kje* (< **tuletja*).

S pomnožitvijo doslej zbranega (čeprav že kar obsežnega) besednega in besedilnega gradiva se odpirajo nove možnosti raziskave besedotvorja in skladnje, brez dvoma pa bi veliko novega prinesel tudi slovar tega zanimivega govora. Taka vsestranska raziskava govora naj bi dokazala, da naša narečja še vedno skrivajo večja bogastva, kot je sodobno jezikoslovje pripravljeno priznati.

Vera Smole

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
ZRC SAZU, Ljubljana